

UOT: 811.11

HEYDƏR ƏLİYEVİN ELM VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ SÖZ VARLIĞI

Şükrü Haluk Akalın
filologiya elmlər doktoru, professor
SDU və AMEA fəxri professoru
Türkiyə, Hacettepe Universiteti
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr
OrcId 0000-0002-5313-1763

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyevin elm və təhsillə bağlı yazılarında, bəyanatlarında və çıxışlarında istifadə etdiyi söz varlığı araşdırılır. Azərbaycanın ulu öndəri, türk dünyasının müdrik şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev nitqlərində, yazılarında və kitablarında istifadə etdiyi geniş söz ehtiyatı, incə semantik detallarla toxunmuş ifadələri, təsirli sintaksisi ilə nümunəvi natiqlik sənəti ustasıdır. Azərbaycan dilinin inkişafı, yayılması və öz mənliliyini qazanması üçün dövlət səviyyəsində çox mühüm işlərin apararı; Qərarların və qanunların qəbul edilməsinə şərait yaradan Heydər Əliyev bu dil siyasəti ilə bərabər çıxışlarında, əsərlərində hər kəsə örnək olacaq dildən istifadə etməklə insanın necə zəngin söz ehtiyatına malik olması lazım olduğunu öz simasında nümayiş etdirmişdir. Heydər Əliyevin nitq və əsərlərinin lüğət tərkibinə bu aspektdən nəzər saldıqda onun ifadə qabiliyyətinə, dildən təsirli istifadəsinə görə son dərəcə əhatəli, incəsemantik təfərrüatları ehtiva edən zəngin lüğətə malik olduğu görünür. Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Elm və Təhsillə bağlı nitq, bəyanat və yazılarının lüğət tərkibini müəyyən etmək üçün yaradılmış korpus təqdim edilmiş, bu lüğətin elmi cəhətdən tədqiqi yolları haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər : Heydər Əliyev, lüğət, semantika, leksikologiya, natiqlik sənəti

HEYDAR ALIYEV'S VOCABULARY IN THE FIELD OF SCIENCE AND EDUCATION

Sukru Haluk Akalın
Doctor of philological sciences, emeritus professor
Turkey, Hacettepe University

Summary

In this article, the vocabulary elements used by Haydar Aliyev in his writings, statements and speeches on science and education are examined. With the broad vocabulary which he used in his speeches, writings and books, Azerbaijan's great leader, the wise personality of the Turkic world, the great statesman Haydar Aliyev was an exemplary master of rhetoric, deftly interweaving expressions of precisely distinguished meaning and using effective syntax. As he carried out the important work at the government level of developing and spreading the language of Azerbaijan and gaining it self-esteem, of decision-making and of issuing laws, Haydar Aliyev showed personally in his speeches and writings as much as in his language policies by using language which is an example to everyone of how a person from Azerbaijan should speak, and of how rich

a vocabulary the language should have. Examining the vocabulary of Haydar Aliyev's speeches and writings from this aspect, it is seen that at the base of his capability of expression and effective use of language is a rich vocabulary which covers a very wide range and includes fine distinctions of meaning.

Keywords: Haydar Aliyev, vocabulary, semantics, lexicology, rhetoric

СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СФЕРЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Шукру Халук Акалын

Доктор филологических наук, заслуженный профессор
Университет Хасетепе, Турция

Резюме

В данной статье рассматриваются элементы лексики, использованные Гейдаром Алиевым в его произведениях, высказываниях и выступлениях по вопросам науки и образования. Великий лидер Азербайджана, мудрая личность тюркского мира, великий государственный деятель Гейдар Алиев, обладая широким словарным запасом в своих выступлениях, произведениях и книгах, был образцовым мастером риторики, ловко переплетая выражения точно выделенного смысла и используя эффективный синтаксис. Выполняя важную работу на правительственном уровне по развитию и распространению азербайджанского языка, завоеванию его самоуважения, принятию решений и изданию законов. Гейдар Алиев в своих речах используя язык, который является для всех примером того, как должен говорить человек из Азербайджана, и насколько богатым словарным запасом должен быть язык. Рассматривая словарный запас речей и сочинений Гейдара Алиева с этого аспекта, можно увидеть, что в основе его выразительных способностей и эффективного использования языка лежит богатый словарный запас, охватывающий очень широкий диапазон и включающий тонкие различия значений.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, лексика, семантика, лексикология, риторика

Aktuallıq. Azərbaycanın ulu öndəri, türk dünyasının müdrik şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev nitqlərində, yazılarında və kitablarında istifadə etdiyi geniş söz ehtiyatı, incə semantik detallarla toxunmuş ifadələri, təsirli sintaksisi ilə nümunəvi natiqlik sənəti ustasıdır.

Annotasiya. Azərbaycan dilinin inkişafı, zənginləşdirilməsi, yayılması və mənimsənilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində işlər aparən, qərarların və qanunların qəbulunu təmin edən Heydər Əliyev bu dil siyasətindən əlavə, öz çıxışlarında və əsərlərində hər kəsə nümunə olacaq bir dil istifadə edərək bir azərbaycanlının necə danışması və nə qədər söz xəzinəsinə sahib olması gərəkdiyini öz simasında göstərmişdir. Heydər Əliyevin nitq və əsərlərinin lüğət tərkibinə bu aspektdən nəzər salındıqda onun ifadə qabiliyyətinə, dildən təsirli istifadəsinə görə son dərəcə əhatəli, incə semantik təfərrüatları ehtiva edən zəngin lüğətə malik olduğu görünür.

Metod. Məqalədə tətbiqi dilçilik, statistik və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Söz varlığı bir dilin bütün sözlərindən, məsəllərdən, söz birləşmələrindən, atalar sözündən, terminlərdən və müxtəlif ifadə vasitələrindən ibarətdir (1, 2158; 2, 11; 3, 154; 4, 261; 5, 754). Eyni zamanda söz xəzinəsi də adlandırılan söz varlığı bir insanın bildiyi və işlətdiyi

sözlərin məcmusudur (5, 745; 3, 154; 4, 261). Dildə danışanların işlətdiyi bu lüğət iki ölçüyə malikdir: aktiv və ya passiv (3, 154; 4, 261). Natiqin bildiyi və işlətdiyi lüğət onun dünyasının genişliyini müəyyən edir. İnsanın söz ehtiyatı nə qədər geniş və zəngin olarsa, dünyanı dərk etmə, hadisələri təhlil etmə, inkişafı qavramaq bir o qədər əhatəlidir; Hisslərini və düşüncələrini daha aydın, başa düşülən və təsirli şəkildə ifadə edir.

Keçmişdə lüğət tədqiqi, dolayısı ilə lüğətşünaslıq lüğət tərkibini bir-bir qeyd etməklə, təsnifatlandırmaqla, məna verməklə, müəyyən etmək, nümunə göstərməklə, bir sözlə, insan zəhməti və göz nuru ilə həyata keçirilirdi. Hal-hazırda bu tədqiqatların bəziləri müxtəlif proqram təminatı vasitəsilə yazılı və ya şifahi mənbələri analiz edərək kompüterlərdə həyata keçirilir. Təbii dil analizi TDA (natural dil Processing (NLP) adlanan bu araşdırmalar lüğətin müəyyən edilməsi, yığılması və çeşidlənməsi mərhələlərinin kompüterlər vasitəsilə həyata keçirilməsinə şərait yaradıb. Qaydalara əsaslanan və ya dərin öyrənmə üsulları ilə lemmatizm tədqiqatlarında kompüterlərin artan müvəffəqiyyət nisbəti ilə onların bu sahədə istifadəsi getdikcə genişlənilir . Son illərdə süni intellektin (artificial intelligence) bu işlərdə istifadə edilməsiylə , lüğət elementlərinin növlərinin müəyyən edilməsi, onların mənalandırılması və son nəticədə müəyyənləşdirilməsi kompüter dəstəklilə həyata keçirilməyə başlandı.

Danışanların söz ehtiyatının kompüterlərdə işlənməsi sayəsində aktiv və passiv lüğəti müəyyən etmək, istifadə olunan sözlərin növlərini, onların tezliyini, yerləşmələrini aşkara çıxarmaq və bununla da stilistika üçün məlumatlar vermək mümkündür .

Anadan olmasının 100-cü ildönümündə andığımız Azərbaycanın Ulu Öndəri Heydər Əliyevin çıxışları və bəyanatlarının, yazılarının, əsərlərinin lüğət tərkibini müəyyən etmək üçün apardığımız işlərlə onun dilə hakimliyini, dili istifadə bacarığını, sözlərin intensivliyini, seçdiyi kolokasiya strukturları müəyyən etmək və beləcə onun dil ustalığını, ədəbi-bədii dilini üzə çıxarmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu tədqiqatın ilk addımı kimi Heydər Əliyevin elm və təhsillə bağlı çıxışları, bəyanatları və yazıları yer aldığı *Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxanasında Elm və Təhsil ilə bağlı əsərlərinin yer aldığı internet sahifəsində* (<https://lib.aliyev-heritage.org/az/742736.html>) cəmi səksən məqalə, çıxış və izahat mətn fayllarına çevrilib. Mətn faylında mövzu başlıqları və müxtəlif şəxslərin sözləri çıxarılaq yalnız Heydər Əliyevin çıxışları, bəyanatları və yazıları əsas götürülüb. Bunların həm şifahi danışmaq, həm də yazılı izahat əsasında olması lüğətin real məlumatlara əsaslanmasını təmin edir. İşlənmiş məlumatların 1993-cü ilin sentyabrından 2003-cü ilin sentyabrına qədər müxtəlif dövrlərə aid olması iyirmi il ərzində yayılmış yazılı və ya şifahi mətnlər üzrə xronoloji lüğət tədqiqatı üçün də material verə bilər. Bu mətn faylı Voyant Tools proqramına köçürüldü və lüğət tədqiqatı üçün verilənlər bazasına çevrildi. Təhlil nəticəsində mətnin cəmi 104 954 lüğətdən ibarət olduğu, unikal sözlərin sayının isə 14 782 olduğu məlum olub . Bu rəqəm lemmatizasiya edilmədən əldə edilən dəyəri göstərir.

Voyant Tools proqramı vasitəsilə <https://www.shakalin.net> şəxsi saytımda korpus tədqiqatları apardığım bölmədə yaratdığım Heydər Əliyevin Lüğət Tədqiqatları çərçivəsində Heydər Əliyevin *Elm və Təhsillə* bağlı çıxış, bəyanat və yazılarının toplanmasından sonra digər mövzularda çıxış, yazı və izahatlarının toplusu da dərc olunacaqdır. Sözügedən kompilyasiya ilə <https://aliyev-sozvar.shakalin.net> saytında tanış olmaq olar.

Aşağıdakı şəkil bu proqramın üstünlük verilən lüğət təhlilinə uyğun məlumat çərçivələrini ehtiva edir. 1-ci çərçivədə Heydər Əliyevin korpusdakı mətnlərdə sözlərin istifadə tezliyinə uyğun yaratdığı söz buludunu görmək olar. Ən çox istifadə olunan ilk 100 söz onların istifadə tezliyinə

əsasən daha böyük görünür və hər söz müxtəlif rənglərdə göstərilir. Bu çərçivənin altındakı düyməni sağa çəkdikcə sıralamadakı sözlərin sayını artırmaq mümkündür. Beləcə, Heydər Əliyevin ən çox istifadə etdiyi ilk 200, top 300 və s. söz buludlarını yaratmaq mümkündür. 2 nömrəli kadrda “*Azərbaycan*” sözü lüğət bazasında axtarılmış və bu sözün ən çox yan-yanə tapıldığı sözlər sıralanmışdır. 3 nömrəli kadrda axtarılan sözün mətndə istifadə dərəcəsi qrafik olaraq göstərilir. 4 nömrəli kadrda hazırlanmış mətn faylının əhatə dairəsi və yaranma tarixi haqqında məlumat daxil edilmişdir. Verilənlər bazasına yeni fayllar əlavə olunduqca buradakı ədədi məlumatlar da artacaq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 2023-cü ilin mart ayında aparılan araşdırmada proqram təminatına köçürülən mətn cəmi 104.954 söz varlığından ibarətdir və vahidləşdirmə işi aparılmadan bu lüğətdə 14.782 unikal sözün olduğu 4-cü kadrda görünür. Proqramın 5-ci kadrında axtarılan sözün kollokasiya strukturlarını görmək olar. Məsələn, axtarılan *Azərbaycan* sözünün solunda və sağında 5 nqramlıq kolokasiya strukturlarını görmək olar. Aşağıdakı düyməni sağa çəkərək nqramı artırmaq olar. Hər sətirdə axtarılan sözün üzərinə kliklədiyiniz zaman çərçivədə mavi sahə açılır və siz axtarılan sözün həmin paraqrafda necə istifadə olunduğunu görə bilərsiniz. Beləliklə, Heydər Əliyevin lüğət tərkibindəki hər bir sözün kolokasiya strukturları görünür.

Voyant Tools-un çevik strukturu tədqiqatçılara bir çox müxtəlif sahələr və mövzular üzrə verilənlər bazasını sorğulamağa, lüğəti vizual məlumatlara çevirməyə və s. imkan verir. Bu əməliyyat proqramın 3-cü çərçivəsindəki Korpus Alətləri panelindəki seçimlərlə həyata keçirilir. Məsələn, DreamSpace ilə mətndə qeyd olunan yer adları birinci cümlədən başlayaraq dünya xəritəsində cümlə-cümlə göstərilə bilər. Əlaqədar sözlər Correlations panelində görülməlidir.

Proqram təminatı UTF-8 simvol dəsti ilə işlədiyi üçün mənlərdə istifadə olunan Azərbaycan əlifbasının hər bir hərfi öz orijinal formasında görünür. Proqram təminatında axtarış apararkən Azərbaycan əlifbasının hərflərindən istifadə etmək və sözləri Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq axtarış xanalarına yazmaq lazımdır.

Təbii dil işlənməsi tədqiqatlarında mənaya birbaşa təsir etməyən funksional və mənasız sözlər olaraq qəbul edilən *və ya, bir, bu, ya, digər, şey, hətta, sanki, de, da, mən, biz və s* kimi bağlayıcı, ədat, əvəzlilikləri çıxardıqdan sonra ən çox istifadə olunan ilk iyirmi söz aşağıdakı kimi sıralanır:

Azərbaycan, təhsil, böyük, ali, dövlət, yüksək, elm, müstəqil, inkişaf, milli, müəllim, həyat, xalq, tarix, istifadə, sahə, məktəb, universitet, ziya, respublika..

Bu sözlər Azərbaycanın ulu öndər Heydər Əliyevin önəm verdiyi mövzuları, diqqət yetirdiyi məsələləri, həssaslıq göstərdiyi sahələri aydın şəkildə ortaya qoyur. Bu sözlər hazırladığımız verilənlər bazasında yerləşmə strukturları və korrelyasiyaları baxımından qiymətləndirildikdə maraqlı nəticələr verəcəkdir.

Nəticə. Azərbaycanın ulu öndəri, türk dünyasının müdrik şəxsiyyəti Heydər mirası əsərlərinin hamısının lüğəti üzərində işləməklə onun dünyasında hansı sözlər olduğunu, bu illər ərzində hansı sözləri daha çox istifadə etdiyini, hansı sözləri hansı sözlərlə işlətməyə üstünlük verdiyini, çıxışlarında bəhs edilən yer adlarını, xüsusi adların konkret bir şəkildə ortaya çıxarılması kompüter dəstəklili dil araşdırmaları və təbii dil işlənməsi işləri sayəsində mümkün olacaq. Bu mövzuda fəaliyyətimiz və araşdırmalarımız kompüter dəstəyi ilə davam edir.

Ədəbiyyat

1. TDK. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
2. Aksan, D. *Türkçenin Söz Varlığı*. Engin Yayınevi, Ankara, 2004.
3. Hartmann, R. R. K., James, *Dictionary of Lexicography*. Routledge, London-New York, 1998.
4. Burkhanov, Igor. *Lexicography A Dictionary of Basic Terminology*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010.
5. Karaağaç, G. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Ankara, 2013.

18.09.2023

02. 10. 2023